

Een uitgave van het
Cultuurhistorisch Centrum Oldambt

BOUWSTIJL EN BEWONING

- De grote 13^e-eeuwse kerken in het Oldambt | Harry de Olde
- Schansen | Ko Lenting
- Boerderijen als paleizen | Wijbrand Havik

De grote 13^e-eeuwse kerken in het Oldambt

In de 13^e eeuw was het veengebied in het Oldambt vrijwel geheel in cultuur gebracht. Het land was verkaveld en overal waren dorpsgemeenschappen ontstaan. Landbouw (rogge) en veeteelt (vetweiderij) leverden hoge prijzen op. De opbrengsten uit de nieuw-ontgonnen gebieden waren zo hoog, dat de dorpelingen zich, evenals elders in welvarend Groningen, nieuwe indrukwekkende bakstenen kerken konden veroorloven. De voorkeur ging uit naar de kruisvorm als plattegrond. De kerken in Noordbroek en Zuidbroek, in Finsterwolde en Woldendorp werden als kruiskerk gebouwd; zo ook de verdwenen kerken in Eexta, Scheemda, Oost-Finsterwolde en Oostwold. In deze tijd werd de in oorsprong tufstenen kerk van Termunten met een bakstenen driebeukig schip en een nieuw koor verrijkt. Alleen de kerk van Winschoten is een lange zaalkerk.

Al deze kerkgebouwen zijn rijpe vertegenwoordigers van een onder Westfaalse invloed tot wasdom gekomen laat-romaanse bouwkunst. Hoog oprijzend muurwerk, koepelachtige gewelven, rondstaven langs de vensters en uitbundig siermetselwerk zijn karakteristieken van deze vooral in Groningen en Oost-Friesland ontwikkelde bouwvorm. Westfaalse invloed zien we ook in de rijke sculptuur van de

kapitelen in Termunten en in de ondiepe schijngalerijen in Termunten, Woldendorp en voorheen Finsterwolde. De ronde vensters, deels met ingeschreven vierpas, in de benedenzones van de koren in Termunten, Winschoten en Zuidbroek verwijzen veeleer naar kerken in het Rijnland. Het zijn alle blijken van de internationale oriëntatie van het Oldambt in de Middeleeuwen.

Niet alle kerken zijn ongeschonden door de tijd gekomen. De kerk van Scheemda werd afgebroken na de Dollardinbraak van 1509, de kerk van Oostwold omstreeks 1545, die van Oost-Finsterwolde in dezelfde tijd. De imposante, vier torens rijke kruiskerk van Midwolda hield het na herhaalde schade nog tot 1738 uit. Kerk en toren van Eexta zijn in 1870 afgebroken. De kerken van Finsterwolde en Woldendorp verloren hun kruisvormige plattegrond, de kerk van Finsterwolde werd bovendien verlaagd en in Termunten ging het driebeukig schip teloor. Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog liepen de interieurs van de kerken in Termunten en Woldendorp aanzienlijke schade op.

Enkele kerken hebben hun middeleeuwse muuren gewelfschilderingen behouden. Vooral de schilderingen in Noordbroek zijn van bovenregionale

▲ Het metselwerk van de kerk van Termunten

betekenis. Ze zijn tussen circa 1350 en 1570 in verschillende fasen tot stand gekomen. Van het westen naar het oosten zien we op de gewelven

een reeks verhalende schilderijen, culminerend in een Laatste Oordeel dat het meest uitgebreide in de provincie Groningen is. In Woldendorp zijn uit circa 1350 een schildering van kampvechters en binnen een sluitring een schildering van een *Majestas Domini*, de tronende Christus als heerser van de wereld, bewaard gebleven. De kerk van Zuidbroek telt onder andere een uitvoerig opschrift dat herinnert aan een in 1488 uitgevoerd herstel.

De meeste kerken in het Oldambt worden vergezeld door een vrijstaande toren. We zien dat niet alleen bij de 13^e-eeuwse kerken in Finsterwolde, Noordbroek, Winschoten en Zuidbroek, ook bij de later gebouwde kerken van Beerta, Bellingwolde, Meeden en Scheemda. Vrijstaande torens zijn niet typisch voor het Oldambt: vrijstaande klokhuisen van hout of steen vinden we van Friesland tot en met Mecklenburg. De belangrijkste reden om een toren vrijstaand te bouwen was het verschil in zetting tussen de kerk en de veel

zwaardere toren, vaak met verzakking en scheurvorming als gevolgen. Ook de trillingen door het klokluiden worden op een aangehechte kerk overgebracht. Mede om die reden kunnen torens naar het voorbeeld van een houten klokkenstoel vrijstaand zijn gebouwd.

Sommige torens dienden als kerkhofpoort, zoals in Noordbroek. Andere konden als vlucht-torens worden gebruikt en daartoe ook ingericht, zoals in Meeden en Scheemda. Dat het niet noodzakelijk is vlucht- en verdedigings-torens vrijstaand te bouwen, bewijzen vele voorbeelden elders. De voorstelling van de losse toren als symbool van het afgehouden hoofd van Johannes de Doper is een vroom verzinsel.

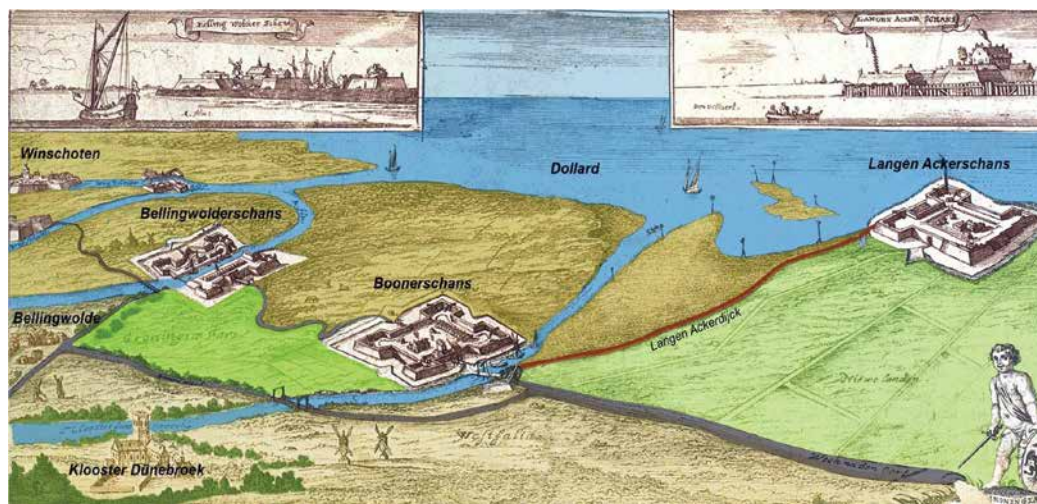

◀ De losstaande toren van Noordbroek

Schansen

Het Bourtanger moeras vormde in het oosten van Groningen een natuurlijke barrière met het oostelijk gelegen Munsterland. Slechts op enkele plaatsen was dit moeras te passeren en dan meestal alleen in de droge jaargetijden. Vanaf het begin van de Opstand tegen de Spaanse koning werden op de belangrijkste doorgangen verdedigingswerken aangelegd. In de tweede helft van de 17e eeuw begon een proces van uitdroging van de venen. Maatregelen om het veengebied vochtig te houden door het aanleggen van leidijken, hadden slechts een tijdelijk effect. Hoewel de hinderniswaarde van de moerassen al in de 18^e eeuw sterk was verminderd, bleven de verdedigingswerken ook daarna nog geruime tijd in stand. Pas in het midden van de 19^e eeuw werden de laatste werken officieel opgeheven.

Het moerasgebied liep in de 16^e eeuw aan de noordzijde vrijwel tot aan de Dollard. In de daarop volgende eeuwen werd aan de zuidzijde van deze inham geleidelijk land bedijkt. Aanvankelijk lag Oudeschans op de zuidelijke dijk van de Dollard en kon voor het afsluiten van de toegang tot Groningen en Ommelanden worden volstaan met de aanleg van de Bellingwolderzijlschans. Als gevolg van de herdikkingen schoof de zuidelijke zeedijk in noordelijke richting op en moesten ook ten noorden van

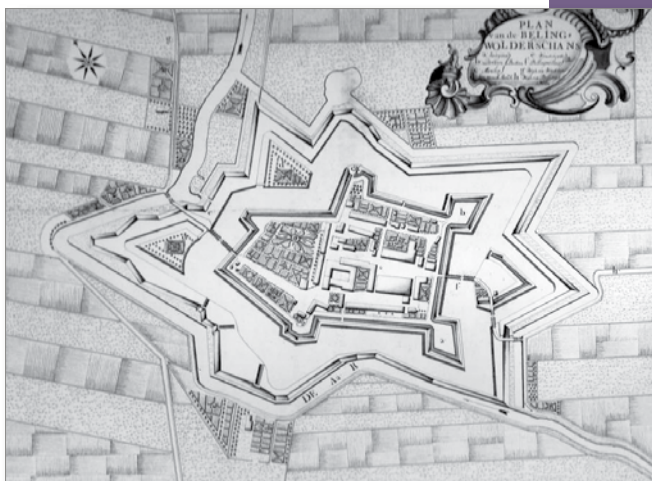

▲ Vestingen in het Oldambt

Oudeschans verdedigingswerken worden aangelegd om de doorgang vanuit het oosten in westelijke richting te kunnen versperren. Het noordelijkst gelegen werk, een batterij, kwam te liggen op de in 1740 aangelegde zeedijk. De verdedigingswerken in het gebied ten noorden van het Bourtanger moeras zijn op grond van hun ligging in twee groepen te verdelen. Langs de oostelijke grens van Groningen lag een *linie van defensie*, die omstreeks 1800 aldus werd aangeduid en als een eerste verdedigingslinie kon worden aangemerkt. Meer naar het westen lagen

verdedigingswerken, die samen de *tweede linie van defensie of binnenfrontier* werden genoemd. De eerste linie begon met de Bonerschans, die vermoedelijk in 1593 is aangelegd, gevolgd door de Langakker- of Nieuweschan in 1628. In 1657 kwam hier de schans Stoksterhorn bij. In de jaren daarna volgden Oudezijk en Oud-Statenzijk. Aan het einde van de 18^e eeuw werden nog batterijen langs de rivier de Ae en twee kleine schansjes bij de Lethe aan de linie toegevoegd. Het Binnenfrontier begon met de bouw van Oudeschans in 1593. In 1624 volgde de versterking

van Winschoten. In datzelfde jaar werden de Bruggeschans, Winschoterzijl en drie of vier steenhuisen of wachttorens gebouwd om de Pekelderdijk te beschermen. Ook aan deze linie werden aan het eind van de 18^e eeuw nog versterkingen toegevoegd: Beersterzijl, Bellingwolderzijl, Beersterhamrik en Ulsda. Alleen Oude- en Nieuweschans hadden een permanente bezetting en groeiden uit tot een heus dorp. Winschoten was reeds een dorp, dat later werd omgebouwd tot een vesting.

▲ Oudeschans door Danhoff in 1771

Oudeschans. Op 15 april 1593 ging graaf Willem Lodewijk in Oostmahorn met 2.200 man scheeps en voer over de Wadden naar de Bellingwolderzijl, waar hij op 19 april met 150 schepen aankwam. Direct begon hij met de aanleg van de schans die na vier dagen zover was gevorderd, dat de in Winschoten gelegerde Spanjaarden niet meer durfden aan te vallen. De schans kreeg een onregelmatige vierkante vorm met de sluis in het centrum. Het verdedigingswerk werd tot 1659 regelmatig verbeterd en versterkt. In de schans lag een compagnie die ter repartitie stond van *Stad en Lande*. Na de aanleg van Nieuweschans in 1628 begon Oudeschans haar defensieve functie te verliezen, tot het in 1815 werd opgeheven.

▲ Vondst uit Oudeschans

Boerderijen als paleizen

Rond 1700 doen de eerste Oldambtster boerderijen vanuit het naburige Oost-Friesland hun intrede in het Oldambt. De Oldambtster boerderij is een boerderijvorm, waarbij het bedrijfsgedeelte en het woonhuis onder één groot dak zijn samengebracht. De hoge gevels van het woonhuis worden door enkele sprongen in de zijgevels, de zogenaamde

krimpen, teruggebracht tot de veel lagere hoogte van de zijgevels van de schuur. Op dit thema komen bij nadere beschouwing door de eeuwen heen veel variaties voor. In het Oldambt staan de boerderijen nagenoeg allemaal met hun voorkant, zijnde het woongedeelte naar de openbare weg.

De welvaart, in met name de 19^e en begin 20^e eeuw, leidde tot een ontwikkeling waarbij het front van de boerderijen een steeds voornamer en een de architectuurmode volgend uiterlijk kregen. Deze allure werd nog versterkt door de aanleg van fraaie tuinen in de Engelse landschapsstijl, in Groningen *slingertuinen* genoemd, over de volle breedte van het voorerf.

▲ Boerderij in Bellingwolde

Bij het oudste model van de boerderij is in feite sprake van een grote schuur, waarin aan de voorzijde aan de kant van de veestal een aantal woonvertrekken is ingebouwd; als het ware een platte bungalow voor in de schuur. Later werd voor de schuur een nieuw woonhuis opgetrokken, waarbij de woning meer expliciet in vorm en uiterlijk van het bedrijfsgedeelte werd onderscheiden. De oude voorgevel vormde zo de brandmuur avant la lettre tussen voor en achter. Dit nieuwe voorhuis was naar de aard van de functie lager dan de boerderijschuur, waarbij een gang langs de *brandgevel* de schuur van de woning scheidde. Uit esthetische overwegingen werd dit nieuwe voorhuis later ook onder dezelfde nok als die van de schuur gebracht. Zo ontstond het prototype van de Oldambtster boerderij.

▲ Boerderij Leemhuis

In de loop der tijden heeft de architectuur van met name het woongedeelte van de Oldambtster boerderij verschillende veranderingen ondergaan. Zo kreeg de boerderij met de oorspronkelijke hoofdingang in de zijgevel een prominente centrale entree aan de voorzijde en veranderde de vlakke tuitgevel via het wolfseind in een groots Oldambtster dwarshuis, waarbij de nok op dezelfde hoogte ligt als die van de schuur. Een en ander was mede het gevolg van de landbouweconomisch gunstige ontwikkelingen. In de Champagnejaren aan het einde van de 19^e eeuw werd in het Oldambt veel geïnvesteerd in uiterlijk vertoon. Zo ontstonden boerderijen als

paleizen, waarvan de Groninger rijksbouwmeester C.H. Peters in 1911 opmerkte dat: *uit de laatste tijd zelfs boerderijen met villavormige voorgedeelten met veranda's en loggia's, enz, meer getuigen van het bezit van de eigenaar, dan wel van diens eenvoud en goeden smaak en dat zij storing brengen in de rust, in het karakter van het Groninger Landschap.*

Waar in de 18e eeuw de arbeiders nog in één groot-familie samenwoonden met het boerengezin, werd het in de loop van de 19e eeuw steeds meer gebruikelijk dat de landarbeiders een eigen onderkomen hadden. Daar hielden zij wat vee en hadden de vaste arbeiders vaak ook een stukje grond waarop zij voedsel voor eigen gebruik konden verbouwen. Hun woningen werden voornamelijk gebouwd aan zogenaamde laantjes dwars op de hoofdlinten of in woonclusters, zoals in bijvoorbeeld Nieuw Beerta. Deze arbeiderswoningen hadden de vorm van een mini Oldambtsterboerderij in de vroege gedaante van een schuur met uitgebouwd woonhuis. De ontwikkeling tot *fraaie paleizen* voor deze boerderijen heeft bij de arbeidersbehuizingen nooit plaatsgevonden.

► De ontwikkeling van de Oldambtster boerderij

Illustratieverantwoording

Wanneer de bron niet is aangegeven, komt de illustratie uit de collectie van J.P. Koers.

- ▶ **Omslag:** Foto: M.B. Kruijswijk | Kaart: Uitsnede kaart Frederik de Wit RHC GA 817-1963
- ▶ **Voorwoord:** I. Mulder
- ▶ **Inleiding:** Portret: P. de Ruiter | Groep: R. Rosendahl
- ▶ **10-11:** *Bijl Beerta:* J. Bosboom Prov. Groningen | Kaart: Bron: Actueel hoogtebestand Nederland | *Bijl Finsterwolde:* Noordelijk Archeologisch Depot Nuis, Coll. Prov. Groningen
- ▶ **12-13:** Kaart: Rijksdienst Cultureel erfgoed/Archis
- ▶ **14-15:** Kaart: O.S. Knottnerus
- ▶ **16-17:** Kaart: H. Teijsinga, coll. RHC GA 817-1047/100
- ▶ **18-19:** *Termunten:* J. Hovinga Groningen | *Noordbroek:* Aerophoto Eelde 21X485-1
- ▶ **20-21:** Kaart: Universiteitsbibliotheek Leiden, COLLBN 010-07-033 | *Boek:* Universiteitsbibliotheek Göttingen
- ▶ **22-23:** *Landrecht, Zegel:* J. van den Broek
- ▶ **26-27:** *Slag Heiligerlee, Kogels:* R. Jalink
- ▶ **28-29:** *Overzicht:* Coll. Prov. Groningen; Historische vestingwerken in de prov. Groningen (1955) | Kaart, Glas: K. Lenting
- ▶ **30-31:** *Bekers:* Coll. Groninger Museum (bruikleen waterschap Hunze en Aa's) 1988.0311, 312, 313
- ▶ **32-33:** *Koediep, Pamfletten:* J. van den Broek
- ▶ **34-35:** *Winschoterdiep:* Coll. Gemeente Oldambt
- ▶ **36-37:** *Portret:* Westerwolds monumentenfonds | *Soldaat:* E. Wagner, European Weapons & Warfare 1618-1848 | *Vesting:* SOW
- ▶ **38-39:** *Dijkprofiel:* RHC GA toegang 2 inv.nr.1087, fol 263
- ▶ **42-43:** *Molen:* W. van der Lelie | *Luchtfoto* CHC 5-0313
- ▶ **44-45:** *Krant:* Nationaal Archief toegang 2.01.01.01 inv.nr. 496 | *Namen:* RHC GA Toegang 3 inv.nr. 173 | *Winschoten 1795:* SOW
- ▶ **46-47:** *Alle illustraties:* SOW
- ▶ **48-49:** *Gebouw:* SOW | *Klas:* CHC coll. Noteboom | *Statuten:* GA Winschoten (1795-1929) inv.nr. 243
- ▶ **50-51:** *Portret:* J.H. Hoffmeister RHC GA 818-22510 | *Krant:* Koninklijke Bibliotheek 1667 D8 | *OZMI:* SOW
- ▶ **52-53:** *Bijbeltje:* Particuliere collectie | *Rederijkers:* CHC coll. Noteboom
- ▶ **54-55:** *Synagoge, Schild:* CHC | *Groepsfoto:* Mr. J.H. de Vey Mesdagstichting
- ▶ **56-57:** *Veenafgraving:* Gemeenteatlas J. Kuyper | *Administratie:* RHC GA toeg.nr. 402 inv.nr. 195
- ▶ **58-59:** *Station:* D. Glazenborg | *Kaartjes:* Coll. NNTM | *Wachtkamer:* M.B. Kruijswijk
- ▶ **60-61:** *Winschoter Courant:* J. Ruibing | *Gebouw:* CHC 5-0909 (Aerophoto Eelde) | *JP-prijs:* beeld ontworpen door Toos Hagenaars
- ▶ **62-63:** *B. Dommering, Grote Zaal:* CHC 5-1149b en 5-1370 | *Flyer:* W. Gernaat
- ▶ **64-65:** *Fabrieksbeeld:* RHC GA archief De Toekomst | *Dollard:* Coll. Vrienden van de Nieuwe Schans
- ▶ **66-67:** *Ontwikkeling:* W. Havik
- ▶ **68-69:** *Hilgenga:* Uit: 75 jaar THOS | *Voetbal:* CHC 5-0466 | *Logo:* Stichting Ultraloop Winschoten
- ▶ **70-71:** *Ziekenhuis, Ziekenzaal:* SOW coll. Brehen | *Gevelbeeld:* R. Jalink
- ▶ **72-73:** *Stakers:* RHC GA nr. 818-18882 | *Vakbond:* Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis nr BG K21/208
- ▶ **74-75:** *Krant:* J. Ruibing | Kaart: MIRVI vorm & inhoud, o.b.v. studie JPK | *Geallieerden:* P. Akkerman
- ▶ **76-77:** *Hijsen vlag:* GA Hoogezand-Sappemeer coll. Fam. Palermonia | *Kinderen:* J. Groenbroek | *Plattegrond:* GA Hoogezand-Sappemeer T. Smedes
- ▶ **78-79:** *Groepsportret:* Particuliere collectie | *Gemeentehuis:* RHC GA nr. 817-1963U
- ▶ **80-81:** *Waalkens:* RHC GA 1785-30419 | *Bord:* Particuliere collectie | *Luchtfoto:* Aerophoto Eelde 1702-1
- ▶ **82-83:** *Kiosken:* CHC 5-1764 | *Roos:* Belle Epoque rozenkwekerij | *Logo toprooms:* Ned. Rozenvereniging
- ▶ **84-85:** *Fré Meis:* DvhN D. van der Veen (coll. RHC GA) | *Okto:* CHC 5-1262 | *Poster:* www.havovwo.nl
- ▶ **86-87:** *Boekomslag:* J. Groenbroek | *Portret:* J. Sportel
- ▶ **88-89:** *Jesters, New Adventures:* W. Gernaat | *Stone Free:* CHC 5-0194
- ▶ **92-93:** *Lucht- en panoramafoto's:* Coll. Blauwe Stad
- ▶ **94-95:** *Woldendorp:* GA Delfzijl | *Overig:* CHC

CHC = Cultuurhistorisch Centrum Oldambt

GA = Gemeentearchief

RHC GA = Groninger Archiven

SOW = Stichting Oud Winschoten